

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

DOĞU-BATI TARTIŞMALARI ÇERÇEVESİNDE ARNAVUTLUK'TAKİ KİLİSELER (III-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA)*

İlir RRUGA¹

Öz

Birinci İznik Konsiline Arnavutluk'tan piskopos katılımının gerçekleşmiş olması, Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerinde erken bir tarihten itibaren var olduğunu göstermektedir. Yönetim açısından Bizans'a bağlı olmasına rağmen Arnavut Piskoposlukları, inanç bakımından VIII. yüzyıla kadar Batı'ya bağlı kalmaya devam etmiştir. Ancak VIII. yüzyılda her ne kadar Doğu Kilisesine bağlanılmış olursa da bazı piskoposluklarda bu durum değişkenlik arz etmiştir. Çünkü Arnavutluk, coğrafi konumu itibariyle, tarih içerisinde meydana gelen Doğu ile Batı Roma İmparatorluğu arasındaki siyasî ve dinî çekişmelerin en çok hissedildiği yerlerden biri olmuştur. Aynı zamanda dış güçlerin siyasî üstünlük kurma ve güç elde etmek amacıyla Hıristiyan inancını bu doğrultuda kullandıkları bilinmektedir. Bu bağlamda Durrës piskoposluğu örneğinde olduğu gibi bölgenin siyasî gücünün el değiştirdiği durumlarda karşı kilisenin din adamlarını sürgüne gönderecek kadar bir baskıya maruz bırakılmıştır. Böylece bir nevi dış güçlerin ve kiliseler arasında süre gelen çekişmelerin din adamları ve Arnavut halkın birtakım sıkıntılar yaşamasına neden olduğu denilebilir. Fakat kiliseler arasındaki çekişmeler bazı durumlarda artmış olsa da bu durum Batı'da vb. yerlerde meydana gelen kanlı mezhepsel çatışmaların boyutuna ulaşmamıştır.

Anahtar Kelimeler: İirikum / Arnavutluk, Tarih, İnanç, Hıristiyanlık, Doğu (Ortodoks) ve Batı (Katolik) Arnavut Kiliseleri, Arnavut Kiliselerin Tarihi.

---

* Bu çalışma “Arnavutluk'ta İslâm – Hıristiyanlık Karşılaşması (1385-1600)” adlı Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016 Yayınlanmamış Doktora Tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

¹ Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı.
(ilir_rruga@yahoo.com)

**WITHIN THE FRAMEWORK OF THE EAST AND WESTERN
DEBATE, THE CHURCHES IN ALBANIA (BETWEEN 3RD TO 13TH
CENTURIES)**

Abstract

Albanian Archbishop Attendance of the first council of Nicaea have shown that existence of the Christianity in the most of Albanian region from an early date. Although, due to its geographical location, it was became one of the place where it felt most of the political and religious controversies between the East and the Western Roman Empire.

In terms of administration, despite being affiliated with Byzantium, the Albanian Archbishops in terms of faith they have continued to adhere to the west up until 8th century. However, in the 8th century in spite of they were connected to the Eastern Church, this situation varies in some bishops. Therefore, it was known that foreign powers have been using the Christian faith to achieve to build political superiority and gain power. In this context, as in the case of the bishop of Durrës, where the political power of the region has changed hands, clergy of the opposition church has been subjected to pressures to send the clergy to exile. Thus, it can be said that the clashes between the clerical forces and the foreign forces cause the clergy and the Albanian people to suffer some troubles. Nonetheless, the conflicts between the churches have increased in some cases, they did not reach the size of the bloody sectarian conflicts that have been happening in the west and some places.

Key Words: Illyricum / Albania, History, Faith, Christianity, Eastern (Orthodox) and Western (Catholic) Albanian Churches, Albanian Churches History.

GİRİŞ

A rnavutların Hıristiyanlık ile ilk teması konusunda, gerek Arnavut gerekse yabancı yazar ve araştırmacıların hemfikir olmadığı bir gerçektir. Buna rağmen başta Aziz Pavlus olmak üzere Aziz Petrus, Aziz Andrea, Aziz Luka, Aziz Matta vb. havarilerin ve azizlerin isimlerini zikrederek Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerinde “havarilik” menşei olduğunu göstermeye çalışanlar olmuştur.²

² Bkz: Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë: (nga vitet apostolike deri në vitet tona)*, Botimet Trifon Xhagjika, Tiranë 2009, s. 8-10; Markus W. E. Peters, *Perballjet e Historise se Kishës Katolike ne Shqipëri 1919-1996*, (çev. Klaudia Darragjati), Gjergj Fishta, Lezhe 2010, s. 9, 15; Robert Elsie, “Shenjtoret e krishtere te Shqipërisë”, *Tempulli (reviste periodike kulturore)*, Nr. 12, Mitropolia e

Hristiyan inancının Arnavut bölgelerindeki başlangıcı ve ilk yayılışı ile ilgili yazar/araştırmacıları en çok düşündüren ve farklı görüşlere sevk eden nedenin, Pavlus'un Hristiyanlığı yayma çabalarını ifade etmek için Kitab-ı Mukaddes'te yer alan "**Yeruşalim'den başlayıp İlirikum bölgesine kadar dolaşarak Mesih'in Müjdesini her yerde duyurdum**"³ sözü olduğu görülmektedir. Bazıları Pavlus'un bu "**İlirikum bölgesine kadar**" ifadesini Hristiyanlığın İlirikum bölgelerine ilk asırdan itibaren Pavlus ile ulaştığı şeklinde yorumlarken,⁴ diğerlerinin ise "İlirikum bölgesine kadar" ifadesini, Pavlus'un mesajının son sınırı olup İlirikum'u dâhil etmediği şeklinde yorumladığı görülür.⁵

Arnavutluk'ta Hristiyanlığın menşinin Pavlus dönemine ait olduğunu söyleyenler, Pavlus'un Dyrrachium (Durrës) veya Lychnidos (Ohri) şehrine M.S 62 yılında yaz mevsiminin sonuna doğru geldiğini ve M.S 64 yılında ilkbaharın başlarına doğru da geri döndüğünü ayrıca bu iki yıl içerisinde tüm İlirikum bölgelerini ziyaret ettiğini ileri sürmüşlerdir.⁶ Bununla bağlantılı olarak "Apollonia şehri" ziyaret edilmiştir iddiası da ortaya atılmıştır. Kitab-ı Mukaddes'te yer alan "Amfipolis ve **Apollonia**'dan geçerek Selanik'e geldiler. Burada Yahudilerin bir havrası vardı"⁷ cümlesinde zikredilen *Apollonia* kelimesinden yola çıkarak Pavlus'un Arnavutluk'taki Apollonia şehrinden geçtiği⁸ şeklinde bir düşünceye kapılanlar olsa da Arnavut arkeolog Neritan Ceka'nın "bahsedilen Apollonia Arnavutluk'taki değil, Makedonya'da bulunan Apollonia'dır"⁹ şeklindeki isabetli açıklaması bu düşüncenin yanlış olduğunu ortaya koymaktadır (Bkz: Ek. 1).

Shenjte e Korçes, Korçe 2007, s. 71; Kolec Topalli, "Lashtësia e krishterimit nder Shqiptare sipas dëshmitëve të gjuhës Shqipe", *Krishterimi ndër shqiptarë: simpozium ndër kombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkodër 2000, s. 404.

³ Romalılara Mektup, 15: 19.

⁴ Mgr, George Frenco, (Auxiliary Bishop & Vicar General of Tirana-Durrës city, Metropolitan Archdiocese Tirane-Durrës), repörtaaj tarihi: 15 Eylül 2010; Asti (Bylis Piskoposu), röportaj 15/05/2015.

Ayrıca Hristiyanlığın İlirikum'da I. yüzyılda Pavlus ile ulaştığı ve yayılması ile ilgili geniş bilgi için Bkz: Kristo Frasheri, "Fillimet e Krishterimit në viset Shqiptare", *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2000, s. 5-18; Dom Shan Zefi, *Islâmizimi i Shqiptarëve Gjatë Shekujve*, yay. Drita, Prizren 2000, s. 27-28; Markus W. E Peters, *Perballjet...*, s. 15; Tajar Zavalani, *Histori e Shqipnis*, yay. Phoenix, Tirane 1998, s. 78.

⁵ NurayBozbor, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul 1997, s. 35; *Historia e Popullit Shqiptar*, (Heyet), I, Akademia e Shkencave e Shqiperise Institutit i Historise, Tiranë 2002, s. 200; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 6-7.

⁶ Nikolle Loka, Gjet Kola, İliria Biblike. Shejtoret iliro-shqiptare nga Konstandini i Madh te Nene Tereza, s. 6-7.

⁷ Elçilerin İşleri, 17:1.

⁸ Kristo Frasheri, "Fillimet e Krishterimit...", s. 7.

⁹ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 6-7.

Bir başka tahmin ise, Pavlus'un İirikum bölgesinden geçerek Roma'ya seyahat ettiğidir.¹⁰ Pavlus, İtalya'ya giderken gemi ile Durrës yakınlarında bir yerde durmuştur. Bu istirahatini, insanları Hıristiyanlığa çağırmakla değerlendirmiştir.¹¹ Ancak bu konuda birinci şahıs tarafından "İirikum'da İsa'nın müjdesini tebliğ ettim" gibi net bir ifade bulunmadığı gibi ikinci ve üçüncü şahıs tarafından bize aktarılan "Pavlus İirikum'da İsa'nın müjdesini tebliğ etti/etmiştir" şeklinde açık bir ibarenin de olmadığı görülmektedir. Buna göre anlaşılan İirikum, Pavlus'un yaptığı yolculuklarının son sınıydı. İirikum bölgesi sınırının dâhilinde bulunduğunu belirten herhangi bir sözüne ulaşılmış olmadığı gibi buna dair açık bir delil de bulunmamaktadır.¹² Buna rağmen dinî, siyasî vb. muhtemelen değişik amaçlar doğrultusunda bu ifadeden birçoğu "Hıristiyanlığın Arnavutluk'taki tarihi, havarilik dönemine aittir" fikrine varmıştır.¹³ Aslında tarihte iz bırakmış kişiler hakkında birçok toplumda onlara prestij kazandırmaya yönelik söylemlerde bulunmak alışlagelmiş bir durumdur. Bu gayretin sebebi, kendilerini ilk yüzyıla bağlamak ve böylece "kadîmlik" kazanmaktır. "Kadîmlik" iddiasında bulunan kiliselerden biri olan Gregoryen Ermeni Kilisesi nasıl 12 Havari arasında sayılan Taddeus ile Bartolomeus'u ilk kurucuları ve aydınlatıcıları kabul ediyorsa¹⁴ Arnavut kilisesi de Hıristiyanlığın mimarı sayılan Pavlus'u ilk kurucusu ve aydınlatıcısı olarak kabul etmektedir. Ancak Pavlus'un yolculuklarına bakıldığında (Bkz: Ek. 1) onların hiçbirinin günümüz Arnavutluk sınırlarından geçmediği

¹⁰ Hıristiyanlığın havarilik dönemine ait olduğunu belirten başka bir görüş daha vardır. O da; Pavlus'un, Titus'a yazdığı mektubundaki şu ifadesidir: "*Ben Artemas'ı ya da Tihikos'u sana gönderir göndermez, Nikopolis'e, yanına gelmeye gayret et. Çünkü kışı orada geçirmeye karar verdim*" (Pavlus'tan Titusa Mektub, 3: 12). Bu sözle Pavlus'un Nikopolise gitmek için İirikum'un güneyinden geçerek Nikopolis'e gittiği ve bu seyahatinde de İirilılara Hıristiyanlık inancını tebliğ ettiği anlaşılmaktadır. (Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 8; NikolleLoka, Gjet Kola, *Iliria Biblike. Shejtoret iliro-shqiptare nga Konstadini i Madh te Nene Tereza*, Geer, Tiranë 2005, s. 7).

¹¹ Helmut Buschhausen, "Duresi dhe fillimet e krishterimit ne Shqiperi", *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 101.

¹² Francis D.Nichol, *The seventh-day adventist Biblecommentary: the Holy Bible with exegetical and expository comment*, VI, Review and Herald Publishing Association, Washington 1957, s. 646; Gasper Gjini, *Ipeshkvia Shkup Prizren neper shekuj*, Drita. Ferizaj 1992, s. 23; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare*, yay. Drita & Misioni Katolik Shqipta ne Zagreb, Prizren Zagreb, Prizren 1998, s. 37.

¹³ Koço Zheku, "Peshkopata e Bylisit nje nga peshkopatat me te hershme ne Shqiperi", *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 65; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 145; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 6; Fran Luli, "Veshtrime historike rreth perhapjes se kishave dhe emrave te shenjtoreve nder zonat e mbishkodres", *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkodër 2000, s. 194.

¹⁴ Ermeni Gregoryen kilisesinin menşei her ne kadar M.S. 300-400'lere ait olsa da "apostolik döneme ait bir menşemiz vardır" şeklindeki iddialar başka ülkelerde de görülmektedir. İirikum hakkındaki bilgilerin de bu tutuma benzer bir tutum olduğu düşünülmektedir. Ermeni kilisesi hakkında geniş bilgi için Bkz: Abdurrahman Küçük, "Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXV, 1996, s. 117-154.

anlaşılmaktadır. Ayrıca bu görüşü destekleyecek arkeolojik vb. herhangi bir sağlam delil bulunamadığı görülür.

I. IV-XI. Yüzyıllar Arasında Arnavutluk'taki Hıristiyanlığın Genel Panoraması

Arnavutluk'ta Hıristiyan inancının Pavlus menşeli bir dönemi olmasa da en geç III. yüzyıla ait olduğu söylenebilir. Çünkü M.S. 325 yılında gerçekleştirilen I. İznik konsiline *Pulheriopolis* (Berat) piskoposunun¹⁵ yanında Peregrinus ve Klaud piskoposlarının da katılmış olması¹⁶ Arnavutluk'ta Hıristiyanlığın en geç III-IV. yüzyıllardan itibaren var olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde Arnavut piskoposlardan; Durrës piskoposu Lluka, Dioklea piskoposu Evandri, Apollonia piskoposu Euzebi¹⁷ ve Anchiasmos (Saranda) piskoposunun 431 yılında Efes konsiline, 451 yılında da Kadıköy konsiline katılması ve ayrıca 553 yılında da II. İstanbul konsiline Vlor'a'dan katılanların olması¹⁸ Hıristiyanlığın bu bölgelerde yayıldığı bir göstergesi olarak görülebilir. Ayrıca 458 yılında dönemin Hıristiyan merkezleri olan Anchiasmos (Saranda)'dan Valerianus ve Klaud, Scampa (İlbasan)'dan Artemius, Vlor'a'dan Nazarius, Buthrotum (Butrinti)'dan Stefan, Andrianopolis (Melan Gjirokastra)'ten Hypatius, Mat'ın Lis'inden Zenobius, Drivastenus (Drisht)'tan Paulus tarafından İmparator I. Leon'a ve 516 yılında "Saranda'dan Filip ve Kristodorus, Scampa'dan Troius, Buthrotum'dan Mateu, Andrianopolis'ten Konstandin" piskoposluklarındaki piskoposlar tarafından Papa Hormisdas'a gönderilen mektuplardan da Hıristiyanlığın bu dönemde Arnavutluk bölgelerinde yayıldığı anlaşılmaktadır.¹⁹

Bu bölgelerde Hıristiyanlığın varlığının IV-V. yüzyıla dayandığı, başta deniz kıyısındaki şehirlerde yayılmaya başlayıp daha sonra ülkenin dâhilî bölgelerine doğru ilerleme kaydettiği

¹⁵ Shaban Sinani, *Berat, Beratinus, Buhara*, Naimi, Tiranë 2015, s. 6. Ayrıca Bkz: Shaban Sinani, "Berati-Qyteti qe rrezatoı", *Kerkim*, nr. 6. KOASH, Tiranë 2010, s. 21-22.

Berat'ın tarih içerisinde değişik Pulheriopolis ve (HenaSpahiu, *Qyteti Iliro-Arberor i Beratit*, Akademia e Shkencave e Republikës te Shqipërisë Istituti i Arkeologjisë, Tiranë 1990, s. 148; Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*, Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), İstanbul 1990, s. 48) Belgrad gibi isimlerle anıldığını görülür. Pap Mihail VIII tarafından Boris adlı krala gönderilen 16 Nisan 878 tarihli mektupta Berat, Belgrad ve piskoposluk merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. (Hena Spahiu, *Qyteti Iliro-Arberor i Beratit*, s. 147; Pirro Thomo, *Kishat Pasbizantine ne Shqipërisë e Jugut*, KOASH (Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë), Tiranë 1998, s. 201).

¹⁶ Geniş bilgi için Bkz: Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave te Shqipërisë (shekujt VII-XV)*, Uegen, Tiranë 2004, s. 18.

¹⁷ Historia e Popullit Shqiptar, I, (Heyet-2002), s. 202.

¹⁸ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 18.

¹⁹ V-VI. yüzyıldaki Hıristiyan izleri ile ilgili Bkz: Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 18, 21-29.

rahatlıkla söylenebilir.²⁰ Çünkü Durrës, Shkodër, Lezhe, Mat, Apolonia, Elbasan, Dibër, Ohër, Tiranë, Vlore, Gjirokaster, Sarande ve Butrint şehirlerinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkan Hıristiyanlığa ait mezar, tapınak, vaftizhane vb. kalıntılar, Hıristiyanlığın Arnavut bölgelerinde M. S. IV-VI. yüzyıldan itibaren var olduğunu ortaya koymaktadır.²¹

Arnavut kiliselerinin 325 yılında gerçekleşen İznik konsilinde Roma'ya bağlanmasına karar verilmişti. İznik Konsili'nde (325) yapılan düzenlemeler neticesinde Roma başpiskoposunun Latin-Batı dünyasına (İtalya, İspanya, Galya, **İlirya** ve Afrika) üstünlüğü tanınmıştı.²² Roma İmparatorluğu'nun, 395 yılında Batı Roma ve Doğu Roma (Bizans) şeklinde ikiye ayrılmasıyla İirikum eyaleti başkenti Konstantinopolis olan Bizans'a bağlandı.²³ Buna rağmen dinî atamalar hâlâ Roma tarafından yapılıyor ve Roma'nın onayı olmadan atama gerçekleşemiyordu. Bu durumun, Papa I. Innocenti (402-407) zamanında da devam ettiği görülmektedir.²⁴ Başlangıçta İirikum'un (kilise) merkezi, Savra nehrine yakın olan Sirmium iken Hunların burayı yıkmasıyla birlikte başpiskoposluk Selanik'e taşınarak Roma'ya bağlandı. Böylece Arnavut kiliseleri, Roma'nın Selanik kilisesindeki vekiline bağlanmış oldu.²⁵ Ancak Arnavut kiliseleri dinî ve siyasî (Doğu-Batı) tartışmaların ortasında kalmış bir durumdaydı. Arnavutluk siyasî açıdan Doğu'ya bağlı iken dinî anlamda nereye bağlı olacağı konusunda bir karara varmak amacıyla yapılan Akakiyan (Akasya) (484-519) krizinde gerçekleştirilen oylamada Arnavut kiliselerinden üç başpiskopos Batı lehinde oy kullanırken yalnızca Epiri i Ri (Durrës) başpiskoposunun Doğu'nun yanında yer almış olması sonucu Roma lehine bir karar ortaya çıktığı

²⁰ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 145; Kosta Lako, "Qyteti dhe peshkopata e Anchiasmosit (Sarandes) ne krishterimin e hershem", *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 46.

Ayrıca ilk yayılışı ile ilgili geniş bilgi için Bkz: *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 200, 209 – 210; Sonila Kora, "Kisha e provinces Epirus nova ne marredheniet e saj me Seline e Romes (Shek. V-VI)", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2006, s. 7-23).

²¹ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 200; Afrim Hoti, "Aspekte të Përhapjes së Krishterimit të Hershëm në Provincën e Epirit të Ri", *2000 Vjet Art Dhe Kulturë Kishtare Në Shqipëri*, Simpozium Nëntor 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 25.

²² Mahmut H. Şakiroğlu, "Vatikan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII Ankara 2012, s. 564.

²³ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 199; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 152.

²⁴ Geniş bilgi için Bkz: Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 17-18.

²⁵ Milan Šufflay, *Situata e Kishës në Shqipërinë paraturke: zona e depërtimit ortodoks në "digën" katolike*, (çev. Edmond Malaj), Botime françeskanë, Shkodër 2013, s. 29; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 5.

Ayrıca VII-XV. yüzyıllardaki Arnavut kiliseler hakkında geniş bilgi için Bkz: Don Shan Zefi, *Islamizimi i Shqiptareve Gjate Shekujeve (XV-XX) (aryset e islamizimit dhe qendrimi i kishes ndaj kesaj dukurie)*, Drita, Prizren 2000, s. 45-52.

anlaşılmaktadır.²⁶ Durrës'in İstanbul'u seçmesi hususunda Doğu İmparatoru I. Anastasios'un²⁷ büyük etkisinin olduğu söylenmektedir.²⁸ Ayrıca Epiri i Ri Bizans'a olan bağlılığını 451 yılında gerçekleştirilen Kadıköy konsilinde de göstermiştir.²⁹

Anastasios'tan sonra başa geçen I. Justinianos (527-565) Arnavut kiliselerine Bizans'a bağlanma hususunda bir baskı yapmadı. Fakat onun döneminde Üsküp'te Justiniana Prima adlı yeni bir merkez kuruldu. Ancak daha sonra III. Leo İsauryalı (685-741)'nin Arnavut kiliselerini İstanbul'a bağlamak için çaba gösterdiği görülmektedir.³⁰ Doğu İmparatorluğu'nun baskıcı politikalarına rağmen gerek coğrafi gerekse siyasî açıdan Bizans'a bağlı olan Arnavut kiliseleri 731 yılındaki Slav istilâlarına kadar dinî açıdan Papa'ya bağlı kalmaya devam etmiştir.³¹

III. Leo İsauryalı (717-741) Selanik merkezini kaldırarak tüm piskoposlukları Ohri'deki başpiskoposluğa bağladı. Daha sonra bir fermanla İirikum kilisesini İstanbul Patrikhanesine bağlamış olup bu durum XI. yüzyıla kadar devam etmiştir. O halde, Papa III. Gregor'un III. Leo İsauryalı'ya karşı almış olduğu tavra karşı III. Leo İsauryalı İirikum piskoposluklarını 733 yılında İstanbul Patrikhanesine bağlayarak Papa'ya karşı bir misilleme yaptığı anlaşılmaktadır.³² İstanbul Patrikhanesinin güçlenmesi Durrës başpiskoposluğunun sınırlarının olağandışı bir şekilde genişlemesine katkı sağlamıştır. Bu bağlamda VI. Leon³³ döneminde Mistik Nikola adlı Patrik zamanında Durrës başpiskoposluğu sınırları içerisinde yer alan yardımcı Piskoposlukların

²⁶ Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman ne shqiperi, shek. VI-XVI", *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkodër 2000, s. 90.

²⁷ Flavius Anastasius: M.S 430 yılında Arnavutluk'un Durrës şehrinde doğmuş ve 10 Temmuz 518 yılında İstanbul'da ölmüştür. 491'den itibaren ölümüne kadar Bizans İmparatorluğunda hüküm sürmüş bir imparatordur.

²⁸ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 202.

²⁹ Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 90.

³⁰ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 202-203, 217.

³¹ Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 89; Tajar Zavalani, *Histori e Shqipnis*, s. 80; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 149, 152, 169; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 5.

Ayrıca VII-XV. yüzyıllardaki Arnavut kiliseler hakkında geniş bilgi için Bkz: Don Shan Zefi, *Islamizimi i Shqiptareve...*, s. 45-52.

Arnavut kiliselerin Roma (papalarla) ile ilgili ilişkileri ve tartışmaları hakkında detaylı bilgiler için Bkz: Don Shan Zefi, *Islamizimi i Shqiptareve...*, s. 38-42.

³² Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 155, dip. 35; Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 22; Ayrıca Bkz: Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, Gelenek yayıncılık, İstanbul 2004, s. 38.

Roma'ya bağlı kalışı ile ilgili geniş bilgi için Bkz: Tajar Zavalani, *Histori e shqipnis...*, s. 94.

³³ VI. Leon'un (d. 19 Eylül 866-ö. 11 Mayıs 912) hüküm sürdüğü süre 886-912'dir.

şunlar olduğu söylenebilir: Stefaniake, Kunavi, Kruja, Lezha, Dioklea, Shkodër, Drisht, Pult,³⁴ Gllavinice, Vlora, Lihnid, Tivar, Cenik, Pulheropolis ve Gradec.³⁵ Yalnız bu duruma karşı Papalar tarafından “alınan piskoposlukların yeniden Roma’ya bağlanması” şeklindeki istekler İstanbul Patrikhanesine sürekli dile getirilmiş olsa da bu isteklere karşı sadece I. Nikola’ya (858-867) “siyasi açıdan İstanbul’a bağlı oldukları gibi dinî açıdan da İstanbul’a bağlı olmalıdırlar”³⁶ şeklinde cevap verildiği görülmektedir. Ancak VIII. yüzyılda V. Konstantin tüm piskoposlukları İstanbul Patrikhanesine bağlamasına rağmen kuzey Arnavut bölgelerinin Kotor Katolik merkezi aracılığıyla IX. yüzyılda Roma’ya bağlı olması dikkat çeken hususlardandır.³⁷ Hıristiyan Arnavutların kiliseler arasındaki çekişmelere kadar kendi aralarında sakin bir hayat yaşadığı bilinmektedir. Fakat İstanbul ile Roma arasında başta siyasî olmak üzere daha sonrasında gerçekleşen dinî tartışmalar Hıristiyan Arnavutların iki kilisenin ortasında kalmasına sebep olmuştur. Bunun yanında Arnavut toprakları üzerindeki Sırp ve Bulgar hâkimiyetinin güçlenmesi ve kiliseler arasındaki çekişmeler Arnavutlar açısından (dinî, siyasî, ekonomik vb.) korkunç sonuçlar doğurmuştur.³⁸ Latince ve Yunanca yazılmış ne kadar eser varsa bunların yok edilmesinin emredilmiş olması ve yerlerine Slavcanın eklenmesine dair verilen emir buna bir örnektir.³⁹ Bulgar Çarı Simeo’nun (892-927) Arnavutluk’un bazı dağlık bölgeleri hariç hemen hemen bütün bölgelerini hâkimiyeti altına alması sonucu Justiniana Prima’nın başrahibi, Ohri, Üsküp ve tüm Bulgar İmparatorluğu’nun da başrahibi oldu.⁴⁰ Yine Bulgar işgali döneminde en önemli Hıristiyan bölgelerinden biri olan Bylis’in isminin Gllavinice (günümüzde Balsh) olarak değiştirildiği de görülmektedir.⁴¹

³⁴ Pult piskoposluğu ve piskoposları hakkında geniş bilgi için Bkz: Arjan Koçi, “Peshkopet e Pultit te Madh e te Vogel”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historise, Tiranë 2012, 251-269.

³⁵ Pellumb Xhufi, “Krishterimi roman...”, s. 91.

³⁶ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 22-23.

³⁷ Aleksander Meksi, “Shqiperia mes lindjes dhe perendimit. Arkitektura e kultit nje shembull i kesaj”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishitare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodoxokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003, s. 160.

³⁸ Bu konu hakkında geniş bilgi için Bkz: Metin Izeti, *Balkanlar’da...*, s. 38-39.

³⁹ Geniş bilgi için Bkz: Muhamet Pirraku, “Shkaqet e kalimit ne Islam te Shqiptaret”, *Rreth Perhapjes se Islamit nder Shqiptaret*, Klubi Kulturor “Drita”, Shkodër, 1997, s. 30-31.

⁴⁰ Edwin Jacques, *Shqiptaret, Historia e popullit shqiptar nga lashtesia deri ne ditet e sotme*, (çev. Edi Seferi), Karte e Pende, Tiranë 1996, s. 178.

⁴¹ Koço Zheku, “Peshkopata e Bylisit...”, s. 68.

X-XI. yüzyıla gelindiğinde Arnavut kiliselerinin, çok fazla piskoposluğa sahip olan Naupakt,⁴² Durrës ve Ohri başpiskoposluk merkezlerine bağlı oldukları görülmektedir.⁴³ Bunların en büyüğü Ohri başpiskoposluğu idi. Aslında Ohri başpiskoposluğu Bulgarlar tarafından desteklenmiştir. Ayrıca bu başpiskoposluk Bulgarlardan sonra da otoritesini sürdürmüştür. Çünkü o hem Durrës'tan (Vlora, Gllavinice ve Cernik) hem de Naupakt'tan (Himara, Butrinti, Drinopoj ve Kozil (Preveze'ye yakın) piskoposları kendine bağlayarak geniş ve büyük bir başpiskoposluk konumuna gelmiştir. Bunların yanında Nish, Prizren, Üsküp, Dibër, Kërçova, Perlep, Devoll, Kolonje, Manastır piskoposlukları da Ohri başpiskoposluğuna bağlıydı. Bu hususta Bizans İmparatoru II. Bazili'nin bu piskoposların Ohri başpiskoposluğuna bağlı kalmasına ve başpiskoposluğun diğer yetkilerini devam ettirmesine müsaade ettiği de anlaşılmaktadır.⁴⁴

X. yüzyıldan itibaren Bulgar işgaliyle birlikte Ohri başpiskoposluğu tüm Bulgaristan'ın başpiskoposluğu sayılmıştır. Sınırlarını Scampa (Elbasan), Tzernik, Glavnice, Berat ve Vlora'ya kadar genişletmesiyle bu durum Durrës başpiskoposluğunun aleyhine bir durum arz etmişti. İmparator II. Bazili de Durrës başpiskoposluğuna bir mektup göndererek bu durum karşısında susmasını emretmiştir. Aslında Durrës Roma ile Bizans arasındaki tartışmalar karşısında kararsız olup statik (bir başpiskoposluk) değildi. Şüphesiz ki Durrës'in liman şehri olması, Batı ile Doğu'yu birbirine bağlayan Via Egnatia yolunun Durrës'tan geçmesi ve coğrafi konumu itibarıyla köprü görevini görmesinden dolayı bu şehir Bizans için büyük bir önem arz etmekteydi. Bizanslılar Ortodoks piskoposlarının yaptığı propagandalarla Katoliklik ismini bu şehirden tamamen kaldırmak istiyordu. İşin gerçeği bu zamanda Ortodokslara nazaran Durrës'ta bir Katolik nüfus gücünden bahsetmek oldukça zordu.⁴⁵ Fakat X - XI. yüzyılda Tivar'ın başpiskoposluğa yükselmesinden sonra Arnavutluk'ta Katolik kilisesi Ortodoks kilisesinin sınırlarına doğru ilerlemeler kaydetmiştir.⁴⁶

II. Kiliselerin Doğu – Batı Şeklindeki Ayrımının Arnavut Kiliselere Etkileri

Doğu ile Batı arasındaki siyasî olaylarda din faktörünün de önemli bir rol oynadığı görülmüştür. Doğu İmparatorluğu'nun. siyasî ve ekonomik açıdan düşüşe geçtiği bir döneme rastlaması

⁴² Aslında Naupakt Bulgar işgali sırasında merkez haline gelen bir yerdir. Çünkü Bulgar işgali (IX-X. yüzyıllar) sırasında Arnavut başpiskoposlukların merkezlerinde bir takım hareketlilikler meydana gelmişti. Yapılan bir takım değişikliklerden bazıları şunlardı: Dardania başpiskoposluğu Üsküp'teki Ohri'ye taşınırken Preval başpiskoposluğu da Shkodra'dan Tivar'a, Epiri i Vjeter ise (Nikopoje)'dan daha güneyde olan Naupakt'a taşınmıştır. (*Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 203).

⁴³ Dom Shan Zefi, *İslamizimi i Shqiptareve...*, s. 50; *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 244.

⁴⁴ *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 245.

⁴⁵ Bkz: Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 159-161. Ayrıca dip. 38.

⁴⁶ Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 93.

nedeniyle 1054 yılındaki büyük Schisma (ayrılma)'dan önceki yıllarda Kuzeybatı Arnavutluk kiliselerinin tek tek Roma'ya geçmeye başladığı görülmektedir.⁴⁷ İstanbul merkezli Bizans İstanbul Patrikliği ile Batı'da Roma merkezli Papalık, uzun zamandan beri devam eden anlaşmazlığı çözebilecek bir durumda değildi. Çünkü Doğu ile Batı çekişmesine etken olan faktörler hem siyasî hem de dinî karakterliydi. Aralarındaki uçurum gittikçe büyüyordu. Özellikle IX. Leo⁴⁸ ile patriğin Papa'ya tâbi olmasının istenmesi sonucu Papa'nın patriği, patriğin de Papa'yı aforoz etmesi iki taraf arasındaki ayrılığı kaçınılmaz kıldı.⁴⁹ Arnavut kiliselerinin gelişiminin Doğu ile Batı Roma'nın etkisi altında gerçekleşmiş olması nedeniyle Arnavut Hıristiyanlar, bu ayrılığın tam ortasında kalarak maddî-manevî vb. büyük zarar görmüştür. Çünkü başlıca Durrës, Tivar ve Üsküp piskoposları ve yardımcı piskoposluklar tarafından idaresi gerçekleştirilen Arnavut kiliseleri, Doğu ve Batı Kilisesi arasında bir seçim yapmaya mecbur kılınmıştır.⁵⁰ Dolayısıyla meydana gelen bu büyük ayrılık sonucunda Kuzey Arnavutluk'ta bulunan Tivar,⁵¹ Ulqin, Shkodër, Danje, Shas ve Drisht gibi merkezlerin Roma'nın egemenliğini tanınmasıyla⁵² Arnavutluk bölgelerinde bulunan Normanlar ve Anjoular ile Katoliklik kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır.⁵³ Ancak Orta ve Güney Arnavut kiliseleri ise Ortodoks kilisesinin egemenliği altına girdi.⁵⁴ Böylece Arnavutluk'un kuzeyinin Roma'ya, güneyinin tamamının ve orta Arnavut bölgelerinin çoğunluğunun İstanbul'a bağlanmış olduğu söylenebilir.

1054 yılında gerçekleşen dinî ayrılıktan sonra Hıristiyanlığın Katolik ve Ortodoks mezheplerine ayrılmasıyla dinî ve siyasî bakımdan Balkanlar'da kendi hâkimiyetini sağlamak için her iki mezhep birbiriyle amansız bir mücadeleye girişmişti.⁵⁵ Böylece her iki taraf da Balkanlarda

⁴⁷ Kristo Frasherri, "Trojet e Shqiptareve ne shek. XV", *Konferenca e Dyte e studimeve Albanologjike (12-18 Janar 1968)*, I, Universiteti Shtetëror i Tiranës-Instituti i historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1969, s. 111.

⁴⁸ IX. Leo'nun hüküm sürdüğü yıllar: 1048-1054.

⁴⁹ Mahmut H. Şakiroğlu, "Vatikan", *DİA*, XLII, s. 565; Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale (Veshtrim historik nga fillimet deri me 1924- monografi)*, Camaj-Pipa, Shkodër 2002, s. 25.

⁵⁰ Ilira N. Çausi, Shaban Dervishi, "Fete ne Shqiperi. Shembull i bashkejeteses se diversiteteve brenda nje kulture", *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2002, s. 83; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 159.

⁵¹ Tivar başpiskoposluğunun, Katolikliğin kuzey Arnavutluk bölgelerinde yayılmasında büyük etkisi olmuştur. Bkz: *Historia e Popullit Shqiptar*, (Heyet), I, Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i Historise dhe i Gjuhesise, Prishtine, y.t.y, s. 164.

⁵² *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 245; Pellumb Xhufi, "Krishterimi roman...", s. 92.

⁵³ Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III İstanbul 1991, s. 386.

⁵⁴ Bkz: Injac Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII per historine e Shqiperise*, II. (1593-1602), Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 1990, s. 7; Edwin Jacques, *Shqiptaret...*, s. 181.

⁵⁵ Kemal Karpat, "Balkanlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, V Ankara 1992, s. 28; *Historia e Popullit Shqiptar*, (y.t.y), s. 164.

egemenliğini hissettirmek adına büyük çaba gösteriyordu. Her iki mezhep de bölgedeki yerel siyasî güçleri kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Papa, Balkanlar'daki etkinliğini sürdürebilmek adına kendisini destekleyecek yöneticiler ararken Dioklea imparatoru Mihal karşısına çıktı. Mihal, Shkodër'ı ve bazı Arnavut bölgelerini Bizans'tan alması sebebiyle Bizans saldırılarına karşı daha güçlü olabilmek için Bizans'ın düşmanı konumunda olan Papa'dan yardım almak adına Papa'ya bağlılığını ilan etti. Şüphesiz Papa VII. Gregor bu fırsatı kaçırmadı. Böylece o zamana kadar Durrës Ortodoks Kilisesine bağlı olan Shkodër, Ulqin, Drisht, Shas ve Shurdhak kiliselerini 1077 yılında kurduğu Tivar başpiskoposluğuna bağladı.⁵⁶

Kiliselerin Başlıca Problemleri

XI-XIII yüzyıllar arasında Hıristiyanların genel durumuna bakıldığında; eğitimsizlik, mezhep tartışmaları, piskoposların kendi piskoposluk sınırlarını genişletmek istemesi vb. iç problemler göze çarpmaktadır. Bu problemlerle ilgili şu değerlendirmelerde bulunulabilir:

Katolik kilisesinin varlığını tehlikeye sokacak olumsuzlukların ve eğitimsizlik sorununun her zaman Papalık tarafından giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Yerel din adamlarının bilgi bakımından davetçi düzeyinde olmamasının yanında içlerinde okuma yazma dahi bilmeyenlerin olması dinî ritüellerin yerine getirilememesi gibi sorunlara neden olmuştur.⁵⁷ Bu doğrultuda Katolikliğe canlılık getirebilmek için XIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Papa'nın emriyle Arnavutluk'a Macaristan, Romanya vb. yakın bölgelerden Dominiken, Fransiskan vb. yabancı keşiş ve din adamları gönderilmeye başlanmıştır. Fakat Lezha, Sapa, Shkodër gibi şehirlerdeki bazı piskoposların yabancı olması ve Arnavut dilini bilmemelerinin Arnavutlar için bir başka sıkıntı oluşturduğu görülmektedir.⁵⁸ Papalığın çabalarına rağmen bu kötü durumun sonraki asırlarda da devam ettiği "Buna'nın Shen Koll manastırında 1346 yılında artık hiçbir meclisin gerçekleştirilememesi, keşişlerin sağda solda boş boş dolaşması ve Drisht'teki Shen Gjon manastırının 1356 yılında Ortodokslar tarafından tamamen yıkılmasından" da anlaşılmaktadır.⁵⁹ Bu durum hem Katolik hem de Ortodoks kilisesi için geçerliydi.

Kiliseler arasındaki anlaşmazlıkların kimi zaman mezheplerin birbirinin faaliyetlerini engelleyecek boyutlara varabildiği görülmektedir. Öyle ki, Katolik misyonerlerin zaman zaman

⁵⁶ Historia e Popullit Shqiptar, (y.t.y), s. 164.

⁵⁷ Zef Mirdita, Krishtenizmi nder Shqiptare..., s. 183.

⁵⁸ Injac Zamputi, *Dokumente te shekuje XVI-XVII per historine e Shqiperise*, I. (1507-1592), Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 1989, s. 210-213, belge no. 212; Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 184.

⁵⁹ Geniş bilgi için Bkz: M V. Sufflay, *Situata e Kishës...*, s. 154-155.

Ortodoks bölgelerine giremediğinden bahsedilmiştir.⁶⁰ Bu konuda Neofito Rodino adlı misyonerin Ortodoks din adamlarının halkı dinlemeyerek bir takım engeller koymasından sonra burada rahat hareket edemediği ve bundan dolayı halkın kendisine eski ilgisinin olmadığını belirtmesi⁶¹ bu gerçeği doğrular niteliktedir.

Bu dönemle ilgili dikkat çeken sorunlardan biri de gerek mezhepler (Ortodoks-Katolik) arası, gerekse aynı mezhep içerisinde sınırları genişletme amacıyla piskoposların yan piskoposluğa ait yerlere el koyma teşebbüslerinin bir problem haline dönüşmüş olmasıdır. Farklı veya aynı mezhebe sahip olan piskoposlukların sınırlarını genişletme ve zenginleştirme amacıyla aralarında son derece ciddi tartışmalar meydana gelmiştir. Bu konuda özellikle Arnavut bölgelerinde görev almış olan yabancı din adamlarından bazılarının, kendi menfaatleri doğrultusunda piskoposluk sınırlarını komşu piskoposların sınırlarına doğru genişletme çabasına örnek olarak Sape ile Shkodër, Lezha ile Arberia ve Lezha ile Tivar piskoposlukları verilebilir.⁶² Dolayısıyla bu durumun Ortodokslar ile Katoliklerin birbirine zarar vermekten başka bir sonuç doğurmadığına dair ifade edilmiştir.⁶³

Genel Değerlendirme

Tarihi süreç içerisinde, kiliseler arasındaki üstünlük kurabilme mücadelesi ve çatışmalar her iki mezhebe de çok şey kaybettirmiştir. Bu durum, özellikle prens ile krallar arasında cereyan eden zıtlıklarda kendini göstermiştir. Kiliseler arasındaki kötü ilişkileri düzeltmeye yönelik girişimler olmasına rağmen durum yine eski haline dönmüştür.⁶⁴ Kiliseler arasında cereyan eden çatışmalara ve çekişmelere son vermek amacıyla 1438-1439 yıllarında Ferrara konsili gerçekleştirilmiş⁶⁵ olsa da istenilen sonuç elde edilememiştir.

Hıristiyanlık içerisindeki bu büyük ayrılığın Arnavut bölgelerinde ve özellikle Durrës'ta daha çok hissedildiği göze çarpmaktadır. Durrës başpiskoposluğunun tarihine bakıldığında bu başpiskoposluğun Tivar'dan Vlora'ya kadar uzanmış olduğu görülmektedir. Ne ilginçtir ki 1143

⁶⁰ Nilo Borgia, Murgjit bazilianë të Italisë në Shqipëri: shënime mbi misionet në Himarë: shek. XVI-XVIII, (çev. Mimoza Hysa), Naimi, Tiranë 2014, s. 60.

⁶¹ Nilo Borgia, *Murgjit bazilianë...*, s. 71.

⁶² Petrika Thengjilli, "Katolicizmi ne Shqipëri perballe shtetit Osman (shek. XVI-XVIII)", *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndër kombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkodër 2000, s. 228.

⁶³ Koli Xoxi, Shkolla ortodokse në Shqipëri Rilindësit tane, Mokra, Tiranë 2002, s. 30.

⁶⁴ Marcin Czerminski, *Shqipëria (pershkrime historike, etnografike, kulturore dhe fetare)*, (çev. Leonard Zissi), Onufri, Tiranë 2014, s. 164.

⁶⁵ Geniş bilgi için Bkz: At Guissepe (Zef) Valentini; M. Sciambra, I. Parrino, *PapaKalisti III, Skenderbeu, Shqipëria dhe Kryqezata (1455-1458)*, (çev. Ndiçim Kulla, Dritan Thomollari), Plejad, Tiranë 2009, s. 80-81.

yılında Durrës başpiskoposluğuna bağlı sadece dört yardımcı piskoposluk (Kruja, Lezha, Kunavia ve Stefaniaka) kalmıştı.⁶⁶ Bu tablonun meydana gelmesinde şüphesiz ki Bizans'ın gücünün gitgide zayıflıyor olmasının etkisi vardır. Durrës'in Bizans'tan alınmış olması Ortodoks kilisesi için hiç iyi olmamıştır. Çünkü Katolik kilisesi, Durrës'in Anjou hâkimiyetine girdiği dönemde (1273-1304), Tivar başpiskoposluğunun önderliğiyle Arnavutluk'un kuzeyinden güneyine (Arta'ya) kadar uzanan bölgelerde kendisi için büyük avantajlar sağlamıştı.⁶⁷ Kuzey bölgelerini ele geçirmiş olduğu gerçeği 1332 yılına ait Tivar başpiskoposu Guljelm Adam'ın raporunda şu şekilde belirtilmiştir: “Kotor, Ulqin, Shas, Shkodër, Drisht, Pult i Madh, Pulti i Vogel, Sapa ve Arberia piskoposlarının hepsi Tivar başpiskoposluğuna bağlıdır.”⁶⁸

Doğu – Batı tartışması her ne kadar dinî karakterli bir yapıya sahip olsa da bu tartışmaların daha sonra ulusal bir tartışmaya dönüşmüş olması dikkat çeken hususlardan biri olmuştur. Bizans, Bulgar ve Sırp İmparatorluklarının desteğiyle siyasî güce sahip olan Ortodokslar, Arnavut bölgelerinde çoğunluğu oluşturuyordu. Bu nedenle Shkodër, Ulqini, Svaqin, Lezha ve Kruja yardımcı piskoposluklarının bağlı olduğu Tivar başpiskoposluğunun, XIII. yüzyılda Katolik kilisesinin en güçlü merkezi olduğu bir dönemde, Ortodoks kilisesinin XI. yüzyıldan itibaren Dibër ve Prizren aracılığıyla Katolik bölgelerini kontrol altına almak için büyük çaba gösterdiği görülmektedir.⁶⁹ Buna karşı Papalık, Arnavut Katolik kilisesinin güçlenmesi amacıyla gerek Arnavutluk'taki gerekse yurtdışındaki Arnavut ve yabancı din adamlarına karşı her zaman birlik içerisinde bir tutum sergilemiştir. Bunun yanında Latin olan Batı'nın, Doğu'yu destekleyen Arnavut Prenslarını yanına çekmek, Arnavut topraklarını ele geçirmek ve Orta Arnavut kiliselerini kendine bağlamak amacıyla Pult, Kruja ve Kunavi manastırlarını kendi amaçları doğrultusunda kullandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Anjou I. Karl'ın 1272 yılında Arnavut sahilini işgal edip iç bölgelere ilerlemesiyle Batı daha da başarılı olmuştur.⁷⁰ Batı işgallerini genişlettikçe Katolik kiliselerinin sayısını da arttırmıştı. Katolik kilisesi böylece Tivar başpiskoposluğunun yanında Katolik Durrës başpiskoposluğu ile de yayılmaya başladı. Çünkü daha önce Katolik başpiskoposu, I. Karl Anjou'nun bölgeyi işgali sırasında ciddi destekçisi

⁶⁶ Historia e Popullit Shqiptar, I, (Heyet-2002), s. 245, 249.

⁶⁷ Aleksander Meksi, “Shqiperia mes lindjes...”, s. 160.

⁶⁸ Injac Zamputi, Aleks Buda; Kristo Frasheri; Petraq Pepo, *Burime te zgjedhura per historine e Shqiperise, shek. VIII-XV*, II, Universiteti Shteteror i Tiranës Instituti i historise dhe i gjuhesise, Tiranë 1962, s. 112.

⁶⁹ Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare...*, s. 161.

⁷⁰ İşgali vb. ile ilgili geniş bilgi için Bkz: Pellumb Xhufi, “Ndarja Shqiptare nga Bizanti”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 1999, s. 35-38. Ayrıca Bkz: Kristo Frasheri, *Skenderbeu: jeta dhe vepra*, Akademia e Shkencave e Shqiperise, Tiranë 2002, s. 24.

olmuştu.⁷¹ Böylece Anjoular da önceden Katolik kilisesinden gördüğü desteğin karşılığını işgalden sonra Ortodoks kilisesine karşı yardım ederek ödemiş oldu.

Konu hakkında kendisiyle röportaj yaptığımız Bylis Piskoposu Asti, Katoliklerin Ortodoksların aleyhine Kuzeyden Orta Arnavutluk bölgelerine doğru ilerleyişinin ancak Bizans'ın zayıflamasından sonra gerçekleştiğini dile getirmiştir.⁷² Asti'nin dikkat çektiği bu gerçeği Orta Arnavutluk'ta yer alan Durrës şehri örneğinde de görmek mümkündür. Çünkü bu şehir Ortodoks ile Katoliklerden oluşuyordu. Bu şehrin dinî yapısı ile ilgili Milan Şufflay; Venedikliler'in işgaline uğrayana kadar bu şehirde Ortodoks kilise ve manastırların hâkim olduğunu dile getirmiştir.⁷³ Siyasî gücün el değiştirmesi, dinî otorite ve düzeni de değişikliğe uğrattığından dolayı Durrës'ta Bizans'tan sonra Ortodoks piskoposu olan Nikolla'nın Latinlere itaat etmeyişi üzerine, yerine İtalya'nın Treviso'dan Manfred adlı bir Latin'in piskoposluk merkezine atandığı görülmüştür. Böylece Roma, hâkimiyeti altına aldığı her Ortodoks bölgesini Katolikleştirmeye çalıştığı gibi Durrës'ta da aynı baskıları uygulamaya başlamıştı.⁷⁴ Aktarılan örnekten de anlaşılacağı üzere siyasî ve dinî yapının bir arada yürütmesinden dolayı gerek kilisenin siyasî gücü, gerekse siyasî gücün kiliseyi kendi amaçları doğrultusunda kullanması söz konusudur.

Siyasî otorite ve kiliselerin sınırlarını daha fazla genişletmek adına, zorla Katolikleştirme veya Ortodokslarlaştırma gibi amaçlarına ulaşabilmek için Katolik veya Ortodoks olan Hıristiyanlara karşı baskı ve zulüm uygulamış olması muhtemeldir. Bu konudaki Durrës örneği, durumu en iyi özetleyen örneklerden biri olsa gerek. Muhtemelen bu sebepten dolayı Papalık, gerek siyasî gerekse ekonomik yönden güçlü olması nedeniyle Tivar'a bağlı olan manastırları doğrudan kendine bağlamıştır.⁷⁵ XII. yüzyılda Katoliklerin en önemli manastırları şunlardı: "Buna nehrine yakın Shen Serxh ve Shen Bak, Tivar'a yakın Rotec'te Shen Maria, Orosh'ta Shen Llesh, Rubik'te Shelbuem, Nderfandes (Mirdite)'de Shen Maria ve Mat'ta Shen Koll manastırları".⁷⁶ Arnavut kiliselerinin genel tarihine bakıldığında; bazı istisnalar dışında Papa'nın ve Arnavut Katoliklerin çaba ve baskılarına rağmen Ortodoks kilisesinin Durrës, Naupakt ve Ohri başpiskoposlukları ve bunların yardımcı piskoposluklarının ciddi manada bir Katolik kilisesi

⁷¹ Andrea Llukani, *Kisha Ortodokse...*, s. 30.

⁷² Asti (Bylis Piskoposu), röportaj 15/05/2015.

⁷³ Milan Şufflay, *Serbet dhe Shqiptaret. Historia e Shqiptareve te veriut*, (haz. Ilir Ibrahimimi), Bargjini, Tiranë 2002, s. 186.

⁷⁴ Aleksander Meksi, *Arkitektura e kishave...*, s. 67.

⁷⁵ Historia e Popullit Shqiptar, I, (Heyet-2002), s. 245,

⁷⁶ Geniş bilgi için Bkz: *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 245.

tehlikesi altında bulunmadığı söylenebilir.⁷⁷ O halde, Latin halkın (Katolik güçlerin) ağırlıklı olduğu bölgelerde Katoliklerin her zaman egemen olduğu gibi aynı durum Ortodokslar için de geçerli olmuştur.⁷⁸

Aktarılan bilgilerden de anlaşılacağı üzere Arnavutluk'taki Hıristiyanların XIII. yüzyıla kadar genel panoramasına bakıldığında, 1054 yılında kiliselerin Doğu ve Batı şeklinde ikiye ayrılmasıyla birlikte Arnavutluk'ta da bir takım yeni hareketlenmeler meydana geldiği görülür. Ancak Ortodoks-Katolik şeklinde mezhepler arası bir takım sıkıntılar oldu ise de dünyanın başka yerlerinde meydana gelen mezhepler arası kanlı çatışmaların Arnavutluk için söz konusu olmadığı söylenebilir.⁷⁹ Çünkü eski tarihlerden itibaren milli vb. değerlere sahip çıkma konusunda Arnavut halkı “Jam Shqiptar” (Arnavut'um) diyerek birlik ve beraberliklerini daima ortaya koymuştur.⁸⁰ Dolayısıyla bu duygu ve anlayışın, aralarındaki dini farklılıklara rağmen mezhepsel çatışmaların Batı'da vb. yerlerde meydana gelen dini çatışmaların boyutuna ulaşmamasına⁸¹ katkı sağlamış olması muhtemeldir.

Kiliselerin Doğu – Batı şeklinde ayrılması ile birlikte Arnavutluk'un kuzeyine ağırlıklı olarak Katoliklerin, güneyine Ortodoksların (Bkz: Ek. 2) hâkim olduğu ve Orta Arnavutluk bölgesinde ise her iki mezhebin de varlığı görülmektedir. Bu durum her ne kadar zaman içerisinde değişiklik arz etse de genel anlamda böyle devam etmiştir. Aslında Arnavutluk bölgelerinin Bizans ile Roma'nın bulunduğu bir yer olması ve böylece hem Ortodoks hem de Katolik mezhebine ev sahipliği yapması Hıristiyanlık açısından önemli bir kazanç olarak görülebilir. Ayrıca Arnavutluk'un Ortodoks ve Katolik mezheplerinin başlangıç ve bitiş noktası⁸² olmasının bu bölgeye ayrı bir zenginlik kattığı da düşünülmektedir.

Sonuç

Hıristiyanlığın Arnavutluk bölgelerindeki menşesinin havarilik dönemine ait olduğunu gösterme çabalarının tarihi gerçeği yansıtmaktan çok bu bölgelere bir prestij kazandırmak amacını

⁷⁷Historia e Popullit Shqiptar, I, (Heyet-2002), s. 250.

⁷⁸ Milan Šufflay, *Serbet dhe Shqiptaret...*, s. 184.

⁷⁹ Bkz: *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), s. 251-252.

⁸⁰ I. N. Çausi - Sh. Dervishi, “Fete ne Shqiperi...”, s. 83-84, 86-87.

Ayrıca Bkz: Thomas Walker Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, (çev: Bekir Yıldırım - Cenker İlhan Polat), İnkılâb, İstanbul 2007, s. 239; Kristaq Prifti, “Diversiteti fetar dhe uniteti kombetar te Shqiptaret”, *Studime Historike*, Instituti i Historise Yay., Tiranë 2001, Sayı: 1-2, s. 36-37; Ferit Duka *Shekujt Osmane ne hapesiren Shqiptare (Studime dhe dokumente)*, UET Yay., Tiranë 2009, s. 68-72.

⁸¹ İliir Rruga, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihçesi*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 13; Skender Riza, “İslamizimi i Popullit Shqiptar”, *Rreth Perhapjes se Islamit nder Shqiptaret*, Klubi Kulturor “Drita” Yay., Shkodër 1997, s. 132.

⁸² Milan Šufflay, *Situata e Kishës...*, s. 21.

taşınması muhtemeldir. Ancak Hıristiyanlık bu bölgelerde havarilik dönemine ait olmasa da İ. İznik konsilinden itibaren ekümenik konsillere Arnavutluk'tan katılımın gerçekleşmiş olmasından onun bu bölgelerde erken bir tarihe sahip olduğu sonucuna varılabilir.

Arnavutluk'un coğrafi konumu, sahip olduğu Vlora, Durrës, Lezha ve Shkodër gibi limanların yanında Roma'yı İstanbul'a bağlayan Via Egnatia yolunun Durrës'ten başlayarak Arnavutluk üzerinden geçiyor olması gibi etkenler Arnavutluk'u dönemin ekonomik, ticarî vb. açılardan önemli bir bölgesi konumuna getirmişti. Dolayısıyla bu bölge, Doğu ile Batı arasında stratejik bir konuma sahip olması siyasi ve dinî çekişmelerin ortasında kalmasına neden olmuştur. Ayrıca siyasi açıdan Arnavutluk'u Doğu'ya (Bizans) kaptıran Batı'nın, Kilise aracılığıyla Arnavutluk kiliselerini kuzeyinden güneyine doğru ilerleyerek elde etmeye çalıştığı görülür. Fakat bu yeni dinin (Hıristiyanlık) Arnavutluk'un değişik bölgelerinde kilise ve manastırlarıyla birlikte hızlı bir şekilde yayılma başarısının diğer yandan Arnavut halkı arasında kavgaları ve ötekileştirmeleri de başlattığı söylenebilir.

Roma, Bizans, Sırp veya Bulgar güçlerinin Arnavut bölgelerindeki hâkimiyetlerinin el değiştirmesi ile birlikte kiliselerin birbirine karşı üstünlüğünün de değiştiği görülmektedir. Bu duruma sonraki dönemlerde Osmanlı hâkimiyeti altına girilmesi ile son verilmiş olup her iki kiliseye de serbest bir şekilde çalışmalarını sürdürme imkânı sağlanmıştır. Ancak her ne kadar mezhepsel kavgalar sonlandırılmış olsa da Osmanlı'nın uzun süren hâkimiyeti ve bu bölgelerde uyguladığı iskân, tımar sistemi, eğitim, devşirme vb. gibi İslamlaştırma politikaları ve tasavvuf ehlinin çalışmaları, hem Katolik hem de Ortodoks Arnavut halkı tarafından ekseriyetle İslam dininin kabul edilmesi ile sonuçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- A new catholic commentary on holy scripture*, (Haz. Dorn Bernard Orchard, Reginald C. Fuller), Thomas Nelson And Sons Ltd, New York 1975.
- Abdurrahman Küçük, “Gregoryan Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XXXV, 1996.
- Afrim Hoti, “Aspekte të Përhapjes së Krishterimit të Hershëm në Provincën e Epirit të Ri”, *2000 Vjet Art Dhe Kulturë Kishtare Në Shqipëri*, Simpozium Ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- Aleksander Meksi, “Shqiperia mes lindjes dhe perendimit. Arkitektura e kultit nje shembull i kesaj”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.
- , Arkitektura e kishave te Shqiperise (shekujt VII-XV), Uegen, Tiranë 2004.
- Andrea Llukani, Kisha Ortodokse Autoqefale e Shqipërisë: (nga vitet apostolike deri në vitet tona), Botimet Trifon Xhagjika, Tiranë 2009.
- Arjan Koçi, “Peshkopet e Pultit te Madh e te Vogel”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, Qendra e Studimeve Albanologjike Instituti i Historise, Tiranë 2012.
- Asti (Bylis Piskoposu), röportaj 15/05/2015.
- Don Shan Zefi, Islamizimi i Shqiptareve Gjate Shekujve (XV-XX) (aryset e islamizimit dhe qendrimi i kishes ndaj kesaj dukurie), Drita, Prizren 2000.
- Edwin Jacques, Shqiptaret, Historia e popullit shqiptar nga lashtesia deri ne ditet e sotme, (çev. Edi Seferi), Karte e Pende, Tiranë 1996.
- Ferit Duka, Shekujt Osmane ne hapesiren Shqiptare (Studime dhe dokumente), UET Yay., Tiranë 2009.
- Fran Luli, “Veshtrime historike rreth perhapjes se kishave dhe emrave te shenjtoreve nder zonat e mbishkodres”, *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkodër 2000.
- Francis D.Nichol, The seventh-day adventist *Biblecommentary: the Holy Bible with exegetical and expository comment*, VI, Review and Herald Publishing Association, Washington 1957.
- Gaspar Gjini, *Ipeshkvia Shkup Prizren neper shekuj*, Drita. Ferizaj 1992.
- George Frendo, (Auxiliary Bishop & Vicar General of Tirana-Durrës city, Metropolitan Archdiocese Tirane-Durrës), repörtaj tarihi: 15 Eylül 2010.
- Helmut Buschhausen, “Durrësi dhe fillimet e krishterimit ne Shqiperi”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.

HenaSpahiu, *Qyteti Iliro-Arberor i Beratit*, Akademia e Shkencave e Republikës të Shqipërisë Instituti i Arkeologjisë, Tiranë 1990.

Historia e Popullit Shqiptar, (Heyet), I, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 2002.

Historia e Popullit Shqiptar, (Heyet), I, Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i Historisë dhe i Gjuhësive, Prishtinë, y.t.y.

Ilira N. Çausi, Shaban Dervishi, “Fete në Shqipëri. Shembull i bashkëjetesës së diversiteteve brenda një kulture”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2002.

Injac Zamputi, Aleks Buda; Kristo Frasheri; Petraç Pepo, *Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, shek. VIII-XV*, II, Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i historisë dhe i gjuhësive, Tiranë 1962.

Injac Zamputi, *Dokumente të shekujve XVI-XVII për historinë e Shqipërisë*, II. (1593-1602), Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1990.

-----, *Dokumente të shekujve XVI-XVII për historinë e Shqipërisë*, I. (1507-1592), Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1989.

Kemal Karpat, “Balkanlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V Ankara 1992.

Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit: Tevrat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2001.

Koço Zheku, “Peshkopata e Bylisit një nga peshkopatat më të hershme në Shqipëri”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.

Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse në Shqipëri Rilindësit tane*, Mokra, Tiranë 2002.

Kolec Topalli, “Lashtësia e krishterimit ndër Shqiptarë sipas deshmive të gjuhës Shqipe”, *Krishtërimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkodër 2000.

Kristaq Prifti, “Diversiteti fetar dhe uniteti kombëtar të Shqiptarëve”, *Studime Historike*, Instituti i Historisë Yay., Tiranë 2001, Sayı: 1-2.

Kosta Lako, “Qyteti dhe peshkopata e Anchiasmosit (Sarandes) në krishterimin e hershem”, *2000 vjet art dhe kulturë Kishtare në Shqipëri*, Simpozium ndërkombëtar 16-18 Nëntor 2000, Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë, Tiranë 2003.

Kristo Frasheri, “Fillimet e Krishterimit në viset Shqiptare”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 2000.

-----, “Trojet e Shqiptarëve në shek. XV”, *Konferenca e Dytë e studimeve Albanologjike (12-18 Janar 1968)*, I, Universiteti Shtetëror i Tiranës-Instituti i historisë dhe i gjuhësive, Tiranë 1969.

-----, *Skenderbeu: jeta dhe vepra*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2002.

Ludovik Shllaku, *Shkollat Klerikale (Veshtrim historik nga fillimet deri me 1924- monografi)*, Camaj-Pipa, Shkodër 2002.

Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*, Research Centre for Islamic History Art & Culture (IRCICA), İstanbul 1990.

Mahmut H. Şakiroğlu, “Vatikan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLII Ankara 2012.

Marcin Czerminski, *Shqipëria (pershkime historike, etnografike, kulturore dhe fetare)*, (çev. Leonard Zissi), Onufri, Tiranë 2014.

Markus W. E. Peters, *Perballjet e Historisë së Kishës Katolike në Shqipëri 1919-1996*, (çev. Klaudia Darragjati), Gjergj Fishta, Lezhe 2010.

Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, Gelenek yayıncılık, İstanbul 2004.

Milan Šufflay, *Serbet dhe Shqiptaret. Historia e Shqiptarëve të veriut*, (haz. Ilir Ibrahim), Bargjini, Tiranë 2002.

-----, *Situata e Kishës në Shqipërinë paraturke: zona e depërimit ortodoks në “digën” katolike*, (çev. Edmond Malaj), Botime françeskane, Shkodër 2013.

Muhamet Pirraku, “Shkaqet e kalimit në Islam të Shqiptarëve”, *Rreth Përhapjes së Islamit në Shqipëri*, Klubi Kulturor “Drita”, Shkodër, 1997.

Mustafa L. Bilge, “Arnavutluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, III İstanbul 1991.

Nikolle Loka, *Gjet Kola, Iliria Biblike. Shejtoret iliro-shqiptare nga Konstandini i Madh të Nënë Tereza*, Geer, Tiranë 2005.

Nilo Borgia, *Murgjit bazilianë të Italisë në Shqipëri: shënime mbi misionet në Himarë: shek. XVI-XVIII*, (çev. Mimoza Hysa), Naimi, Tiranë 2014.

Nuray Bozboru, *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul 1997.

Pellumb Xhufi, “Krishterimi roman në shqipëri, shek. VI-XVI”, *Krishterimi në Shqipëri: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkodër 2000.

-----, “Ndarja Shqiptare nga Bizanti”, *Studime Historike*, Sayı: 1-2, 1999.

Petrika Thengjilli, “Katolicizmi në Shqipëri përballë shtetit Osman (shek. XVI-XVIII)”, *Krishterimi në Shqipëri: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*, Phoenix, Shkodër 2000.

Pirro Thoma, *Kishat Pasbizantine në Shqipëri dhe Jugut*, KOASH (Kisha Orthodhokse Autoqefale e Shqipërisë), Tiranë 1998.

Robert Elsie, “Shenjtoret e krishtere të Shqipërisë”, *Tempulli (reviste periodike kulturore)*, Nr. 12, Mitropolia e Shenjte e Korçes, Korçe 2007.

Shaban Sinani, “Berati-Qyteti që rrezatoi”, *Kerkim*, nr. 6. KOASH, Tiranë 2010.

-----, *Berat, Beratinus, Buhara*, Naimi, Tiranë 2015.

Skender Riza, “İslamizimi i Popullit Shqiptar”, *Rreth Perhapjes se Islamit nder Shqiptaret*, Klubi Kulturor “Drita” Yay., Shkodër 1997.

Sonila Kora, “Kisha e provinces Epirus nova ne marredheniet e saj me Seline e Romes (Shek. V-VI)”, *Studime Historike*, Sayı: 3-4, 2006.

Tajar Zavalani, *Histori e Shqipnis*, Phoenix, Tiranë 1998.

Thomas Walker Arnold, *İslâm'in Tebliğ Tarihi*, (çev: Bekir Yıldırım - Cenker İlhan Polat), İnkılâb, İstanbul 2007.

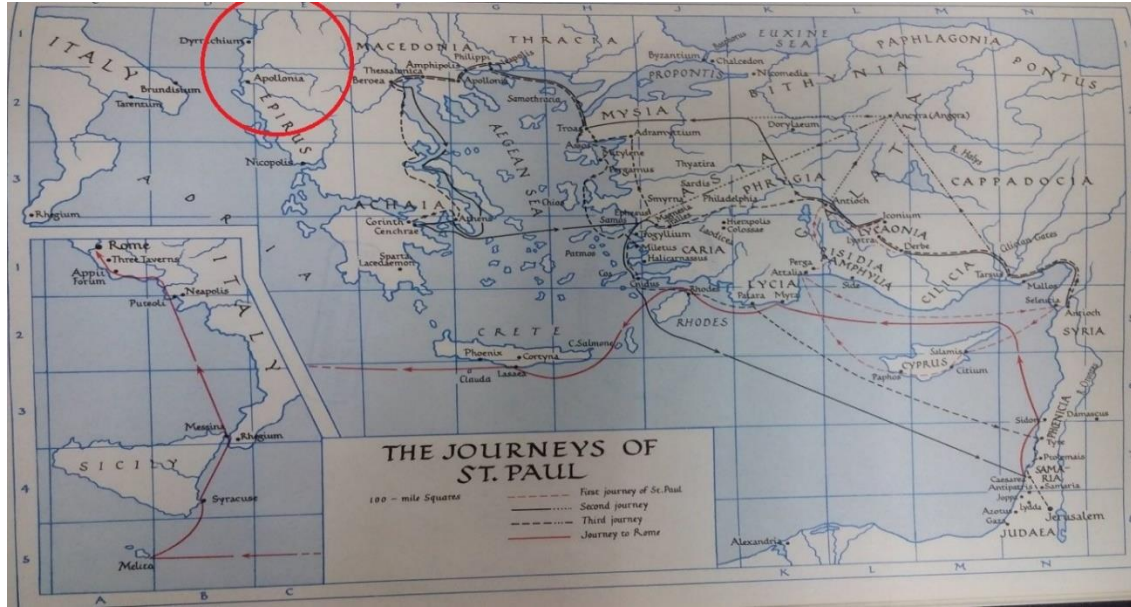
Valentini, At Guissepe (Zef); M. Sciambra, I. Parrino, *PapaKalisti III, Skenderbeu, Shqiperia dhe Kryqezata (1455-1458)*, (çev. Ndriçim Kulla, Dritan Thomollari), Plejad, Tiranë 2009.

Zef Mirdita, *Krishtenizmi nder Shqiptare*, Drita & Misioni Katolik Shqipta ne Zagreb, Prizren Zagreb, Prizren 1998.

EKLER

EK. 1: Pavlus'un yolculuklarını gösteren bu harita, Apollonia ve Durrës'a uğramadığına işaret etmektedir.⁸³

EK.2: Arnavutların Osmanlı hâkimiyeti altına girdiği dönemde (değişikliklere rağmen) genel Katolik-Ortodoks yapısını gösteren harita.

⁸³ *A new catholic commentary on holy scripture*, (Haz. Dorn Bernard Orchard, Reginald C. Fuller), yay. Thomas Nelson And Sons Ltd, New York 1975, s. "List of maps, nr. 9-The journeys of St. Paul.